

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 16

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Jerzy Gordziejew

Creative Commons: Uznanie Autorstwa 3.0 Polska (CC BY 3.0 PL)

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2023-16.1>

Jerzy Gordziejew

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

jerzy.gordziejew@uj.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3203-2894>

POLITYKA KULTURALNA W GRODNI W OKRESIE PIERIESTROJKI (W ŚWIETLE DOKUMENTÓW WŁADZ MIEJSKICH)

Cultural Policy in Grodno during *Perestroika* (According to the Documents of the Municipal Authorities)

Abstract

The article is an attempt at an introductory presentation of the Soviet cultural policy at the local level on the example of Grodno in the second half of the 1980s. Based on the analysis of source materials, it can be concluded that the outdated system of organising and managing cultural policy was in conflict with the informal cultural practices of the city's inhabitants. The declared goals of the state cultural policy, which is still an ideological tool for forming a new man, and the model of disseminating the content of culture clearly did not keep up with the grassroots initiative of the city's residents in terms of shaping the free time space.

Keywords: *perestroika*, Grodno, Belarus, USSR, cultural policy, archival sources

Pieriestrojka w ZSRR w odbiorze potocznym, a także nieraz naukowym jest postrzegana przez pryzmat działalności ekipy rządzącej na Kremlu, w tym intencji oraz planów Michaiła Gorbaczowa. Dlatego rozważania dotyczące schyłkowego okresu dziejów tego państwa z reguły oscylują

wokół zarysowania głównych obszarów reform strukturalnych. Nie budzi wątpliwości, że w cieniu „wielkiej historii” oraz standardowych ustaleń faktograficznych pozostają nie mniej istotne konteksty regionalne, lokalne, perspektywa mikrohistoryczna, przemiany zachodzące w republikach związkowych, a także w dużych miastach.

Na XXVII zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego obradującym na przełomie lutego i marca 1986 roku uchwalono nową redakcję programu tej formacji. Dokument ten zawierał wytyczne dalszego rozwoju społeczeństwa, gospodarki oraz zuniformizowanej kultury. Według deklaracji programowej do zadań wagi państwowej należało „zbliżenie wszystkich grup społecznych” oraz budowa bezklasowej formy organizacji społecznej¹.

Postulaty ukształtowania nowej wspólnoty zawierał referat polityczny Michała Gorbaczowa, którego wystąpienie nie wykraczało poza ramy obowiązującej ideologii. Sekretarz generalny ograniczył się do trywialnego stwierdzenia, że: „Naród radziecki jawi się jako jakościowo nowa społeczna i internacjonalistyczna wspólnota, spojona jednością interesów ekonomicznych, ideologii i celów politycznych”². Toteż za główny cel pracy ideologicznej uznał: „wychowanie pracujących w duchu ideowości komunistycznej oraz wierności radzieckiej Ojczyźnie, proletariackiemu oraz socjalistycznemu internacjonalizmowi”³. Operując językiem ówczesnej komunikacji politycznej, Gorbaczow wyraził przekonanie, że zainteresowanie wartościami kultur narodowych nie musi kolidować z procesem:

współdziałania oraz zbliżenia kultur narodowych. Trzeba o tym pamiętać również wówczas, gdy pod płaszczykiem samoistości narodowej w niektórych dziełach literackich i artystycznych, dziełach naukowych usiłuje się przedstawić w idyllicznych barwach przeżytki reakcyjno-nacjonalistyczne i religijne sprzeczne z naszą ideologią, socjalistycznym stylem życia, światopoglądem naukowym⁴.

¹ *Программа Коммунистической партии Советского Союза. Новая редакция*, [w:] *XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчёт*, т. 1, Москва 1986, s. 589, 590.

² *Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад генерального секретаря ЦК КПСС товарища Горбачева М. С.*, [w:] *XXVII съезд Коммунистической партии...*, op. cit., т. 1, s. 75.

³ *Резолюция XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза по Политическому докладу Центрального Комитета КПСС*, Москва 1986, s. 551.

⁴ *Политический доклад Центрального Комитета КПСС...*, op. cit., s. 76.

W przedstawionym wyżej programie partii stwierdzano fakt utworzenia w ZSRR „prawdziwie ludowej wielonarodowej kultury radzieckiej” oraz dążenia do zaspokajania zbiorowych potrzeb „różnych kategorii ludności”⁵. Autorzy dokumentu podkreślali, że pracy ideowo-wychowawczej nie sposób sobie wyobrazić bez aktywnej postawy obywateli, ich uczestnictwa w życiu publicznym, partycypacji „w budownictwie społeczno-ekonomicznym oraz kulturalnym”, a więc bez upowszechnienia zasobów kultury, estetycznego wychowania, możliwości „amatorskiego ruchu artystycznego”, wzbogacenia „socjalistycznego stylu życia”, „doskonalenia treści i metod pracy kulturalno-oświatowej” stowarzyszeń twórczych oraz instytucji kultury⁶.

Powyższy materiał pozwala na wstępne zobrazowanie istoty państwowej polityki kulturalnej będącej narzędziem przeobrażeń świadomości społecznej oraz „wychowania nowego człowieka”⁷ poprzez jego zaangażowanie w życie publiczne w celu zaprowadzania nowego ustroju społeczno-ekonomicznego. Za niezbędny element budowy radzieckiego porządku społecznego oraz ugruntowania tradycji kulturowych władze uznawały tworzenie spójnego systemu wartości akceptowanego przez społeczeństwo. Radziecka polityka w zakresie rozwoju kultury była adresowana do podstawowej instytucji socjalizacji, czyli rodziny. Wzmocnieniu tej komórki społecznej miała służyć działalność struktur państwowych i społecznych w zakresie „wspólnej organizacji uroczystości społecznych, imprez kulturalnych i sportowych, rodzinnego odpoczynku”⁸.

Powyższe założenia polityki kulturalnej państwa radzieckiego wskazują na liczne pola badawcze, m.in.:

- a) na możliwość podjęcia analizy realizowania całokształtu państwowej polityki kulturalnej na gruncie regionalnym oraz lokalnym, w tym funkcjonowania instytucji kulturalnych w Grodnie w okresie pieriestrojki,
- b) lub ukazanie potrzeb kulturalnych odbiorców kultury, rozpoznanie ich gustów, aspiracji, popytu na określone dobra kultury, a także omówienie partycypacji mieszkańców miasta zarówno w kulturze zinstytucjonalizowanej, jak i kontrkulturze.

⁵ *Программа Коммунистической партии...*, op. cit., s. 604.

⁶ *XXVII съезд Коммунистической партии...*, op. cit., t. 1, s. 551–552, 589–590, 597, 604.

⁷ *Резолюция XXVII съезда...*, op. cit., s. 552.

⁸ *Политический доклад Центрального Комитета КПСС...*, op. cit., s. 74.

Nie jest to pełny katalog tematyczny. Zagadnienie kultury miasta, spędzania wolnego czasu i wypoczynku stanowi rozległą problematykę o szerokim wachlarzu tematycznym z pogranicza historii, socjologii, etnologii, co pozwala na łączenie metod badań terenowych, np. obserwacji, badania opinii społecznej, wspomnień oraz kwerend archiwalnych.

Jako że przedmiotem niniejszych rozważań nie jest całościowy obraz szeroko pojętego życia kulturalnego Grodna w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku, zarysowanie problematyki kultury i codzienności miasta w okresie pierestrojki zostanie zilustrowane na wybranych przykładach zaczerpniętych ze źródeł archiwalnych. Należą tu przede wszystkim materiały miejskiego komitetu partii oraz miejskiego komitetu komsomołu, protokoły rady miejskiej Grodna pochodzące z tego okresu.

Jak wiadomo, radzieckie władze wnikały w przestrzeń życiową obywateli, dążąc do ich wszechstronnego wychowania oraz planowania spędzania wolnego czasu. W referacie politycznym wygłoszonym podczas XXVII Zjazdu KPZR Michaił Gorbaczow wyraził przekonanie, że: „przeszłość w znacznym stopniu wyznacza to [...] jaką młodzież wychowamy dzisiaj. Jest to zadanie partii, całego narodu. Jest to najbardziej aktualne, gruntowne zadanie leninowskiego komsomołu”⁹.

Pod tym względem działalność władz miejskich Grodna nie stanowiła wyjątku. Materiały plenów oraz postanowień grodzieńskiego miejskiego komitetu Komunistycznej Partii Białorusi oraz Komsomołu z lat 1987–1990 obfitują we wzmianki o różnorodnych formach wychowania ideologicznego: „moralnym”, „heroicznym i patriotycznym” oraz „patriotyczno-obronnym”, „estetycznym”, „ateistycznym”, wreszcie „wychowaniu po-przez pracę”¹⁰.

⁹ *Политический доклад Центрального Комитета КПСС...*, op. cit., s. 80.

¹⁰ Дзяржаўны архіў грамадскіх аб’яднанняў Гродзенскай вобласці (dalej: ДАГАГВ), ф. 2, воп. 63, спр. 1 *Протоколы VI–VII пленума гродненскаго горкома КПБ 30 марта – 25 июня 1987*, арк. 130; ф. 21, воп. 18, спр. 2 *Протоколы №№ 2–3 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ ЛКСМБ и материалы к протоколу № 3 1987*, арк. 39; спр. 3 *Протоколы №№ 4–5 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ 25.03.–20.05.1987*, арк. 23, 31; спр. 7 *Справки, информации о выполнении постановлений бюро горкома ЛКСМБ 21 марта 1986–22 октября 1987*, арк. 7; спр. 8 *Протоколы заседаний совета и пленума городской пионерской организации 8 января – 1 декабря 1987*, арк. 38; ф. 21, воп. 20, спр. 1 *Протоколы VII–VIII пленумов горкома ЛКСМБ 23 мая – 25 сентября 1989*, арк. 5.

25 czerwca 1987 roku podczas plenum sekretarz grodzieńskiego miejskiego komitetu partii Swietłana Cygankowa wygłosiła obszerny referat dotyczący zadań organizacji partyjnej w zakresie pogłębienia pracy wychowawczej z młodzieżą, twierdząc, że „ważniejsze miejsce w wychowaniu młodzieży należy do organizacji jej wolnego czasu”¹¹.

W styczniu 1988 roku, zabierając głos na plenum grodzieńskiego miejskiego komitetu komsomołu sekretarz jednego z dzielnicowych komitetów, Natalia Marczuk, konstatowała aktualność problemu wolnego czasu jako czynnika rozwoju jednostki. Kontynuując z tradycyjną dla owych czasów arbitralnością, zaznaczyła: „Nauczenie naszych młodych ludzi i dziewcząt poprawnie wykorzystywać wolny czas, organizować go zarówno w osobistym, jak i społecznym celu jest zadaniem, którego podejmuje się dzielnicowy komitet komsomołu wspólnie z podstawowymi komsomolskimi organizacjami”¹².

Właśnie komitety Komsomołu miały – jej zdaniem – stanowić prawdziwe ośrodki organizujące i koordynujące pracę kulturalno-oświatową¹³. Lejtmotyw o partyjnej młodzieżówce jako głównym, wręcz jedynym organizatorze życia kulturalnego i wolnego czasu posiadającym doświadczenie w tym zakresie przewija się w różnych wystąpieniach działaczy tej formacji.

Pokrótkce reasumując, zgodnie z opinią władz wolny czas miał nie tyle służyć realizacji potrzeb kulturalnych, ile stanowić środek do osiągnięcia ideologicznych celów poprzez narzucenie społeczeństwu określonych wartości kulturowych i kształtowanie światopoglądu.

Pomijając omówienie takich form wypoczynku, jak działka ogrodowa będąca sentymentalną namiastką wsi, nadniemeńskie plaże czy podwórko z przysłowiowym trzepakiem obok bloku, należy zauważyć, że istnieje potrzeba skupienia się na **zinstytucjonalizowanych formach spędzania wolnego czasu**, czyli na tzw. pracy w zakresie kultury masowej oraz pracy polityczno-wychowawczej¹⁴, skierowanej przede wszystkim do pracującej, studiującej oraz uczącej się młodzieży. W celu ukierunkowania

¹¹ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 112.

¹² ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 1 *Протоколы IV пленума гродненского горкома ЛКСМБ 12 января 1988*, арк. 24.

¹³ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 1, арк. 25.

¹⁴ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 18, спр. 1 *Протоколы II–III пленумов гродненского горкома ЛКСМБ 12 марта – 17 сентября 1987*, арк. 9; спр. 2 *Протоколы №№ 2–3 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ и материалы к протоколу № 3 1987*, арк. 11.

zainteresowań kulturalnych młodzieży oraz jej szerszego uczestnictwa w kulturze władze grodzieńskie dążyły do rozwoju placówek kulturalno-oświatowych oraz wypoczynkowo-rozrywkowych. Do tradycyjnych instytucji upowszechnienia kultury oraz zaspokajania potrzeb wypoczynku w Grodnie należały pałace kultury chemików, fabryki włókienników oraz kombinatu wyrobów włókienniczych, oferujące szeroką paletę propozycji spędzania wolnego czasu i odpoczynku.

Władze nie ukrywały, że dążą do monopolizacji różnych sfer życia kulturalnego i codzienności przez partyjną młodzieżową dobudówkę. Dowodzi tego fragment jednego z referatów: „Komsomoł ma szerzej patrzeć na problemy wolnego czasu młodzieży [...] Strefami wpływu komsomołu powinny stać się stowarzyszenia amatorskie oraz kluby tematyczne”¹⁵. Miały one na celu poszerzanie horyzontów, angażowanie młodych ludzi w aktywne życie społeczne, kształtowanie poczucia estetyki¹⁶.

W maju 1988 r. sekretarz wojewódzkiego komitetu partii Iwan Moszko złożył raport do Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi o wykonaniu postanowienia Biura Politycznego KC KPZR z dnia 8 stycznia 1988 r. „O przełamywaniu negatywnych tendencji w działalności niektórych formacji amatorskich”. Sekretarz meldował, że problem „doskonalenia treści pracy zrzeszeń amatorskich” został omówiony na spotkaniach struktur partyjnych oraz administracyjnych wszystkich szczebli z „aktywem komsomolskim oraz młodzieżą” i że władze „mają pod stałą kontrolą powołanie i działalność zrzeszeń amatorskich”. Z raportu wynika także, że odgórnie opracowano plan rozwoju „zjednoczeń klubowych”, funkcjonujących na zasadach samorządu społecznego, sporządzono rejestr stowarzyszeń, dokonując atestacji ich kierowników, dla których ułożono harmonogram szkolenia i instruowania. Władze organizowały także spotkanie z liderami organizacji nieformalnych. W zakładzie Azot przeprowadzono ankietę wśród „uczestników dyskotek” w celu „uporządkowania struktury formacji amatorskich zgodnie z interesami i oczekiwaniami młodzieży”. Poza tym – jak zaznaczono – na łamach gazety „Prawda Grodzieńska” toczy się dyskusja o klubach amatorskich, w tym o „Pochodni” i Klubie Kultury Polskiej „Lira”¹⁷.

¹⁵ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 123.

¹⁶ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 1, арк. 25.

¹⁷ ДАГАГВ, ф. 1, воп. 1, спр. 1710 *Документы по организационно-партийной, идеологической работе 1988*, арк. 127–130.

Ten dość zgrabnie ujęty raport miał dowodzić postępu władz w zakresie kontroli życia społecznego, którego żywiolowa oddolna instytucjonalizacja budziła obawy partii. Na posiedzeniu biura komitetu miejskiego partii w marcu 1988 roku przemawiające osoby, przybierając mentorski ton, konstatowały fakt wzrastającej oraz niekontrolowanej działalności „formacji amatorskich”. By zobrazować ówczesne nastroje społeczne, warto zacytować jednego z przemawiających:

Poszczególni członkowie formacji amatorskich próbują przeciwstawić swoją działalność pracy organów partyjnych i sowieckich, przejąc inicjatywę w podnoszeniu kwestii społecznych, historycznych i ochrony środowiska. W trakcie ich omawiania dopuszcza się bezkrytyczne podejście, zarozumiałość, rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji, przeinaczanie faktów. Czasami poddaje się tendencyjnej interpretacji kwestia narodowa, mylnie traktuje się przeszłość narodu białoruskiego¹⁸.

Jak wynika ze źródeł, uczniowie szkół, zawodówek i techników zakładają: „grupy nieformalne (miłośnicy hard rocka, kulturyści i inni). Kadra ideologiczna nie zawsze potrafi prowadzić dyskusje i polemiki z członkami takich stowarzyszeń”¹⁹.

Nasuwa się pytanie, w jaki sposób władze próbowały rozwiązać problem? W celu usprawnienia pracy z nieformalnymi strukturami powołano grupę konsultantów, która miała działać w ramach komisji ideologicznej komitetu miejskiego partii²⁰. Jak relacjonowała na czerwcowym partyjnym plenum z 1987 roku sekretarz Cygankowa, w ostatnim czasie w mieście ożywiła się praca miejskich instytucji kultury, tj. klubów, obiektów sportowych oraz domów kultury, co przyczyniło się do zwiększenia liczby imprez masowych, „dni rodzinnego odpoczynku”. Dalej komunikowała, że do wzbogacenia oferty kulturowej przyczyniły się nowo powstałe Centrum Młodzieżowe lub Klub Rockowy, młodzieżowe kawiarnie bezalkoholowe z salonami wideo oraz programami dyskotekowymi. Niemniej jednak, kontynuując, zasygnalizowała, że te zmiany nie pociągnęły za sobą „radykałnego zwrotu do problemu wolnego czasu młodzieży” w mieście. Miejskie

¹⁸ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 65, спр. 5 *Протокол заседаний бюро Гродненского горкома КПБ 27 января – 17 марта 1988*, арк. 80–83.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

instytucje kultury nie reorganizowały swojej działalności, nie opracowały też jasnego „systemu estetycznego i fizycznego wychowania młodzieży”. Co gorsza, w społeczeństwie istnieje „konsumpcyjne nastawienie do organizacji wolnego czasu”. Ani Komsomoł, ani Dział Kultury miejskiego komitetu wykonawczego, ani domy kultury oraz kluby „*de facto* przez dłuższy czas nie zajmowały się rozpoznaniem zainteresowań oraz upodobań młodzieży”, przede wszystkim w dziedzinie muzyki. Swoje wnioski poparła badaniami opinii społecznej „różnych grup młodych ludzi”. Jak się okazało, 80% ankietowanych w większości interesuje się zagraniczną „muzyką estradową”, 94% nie uznaje muzyki klasycznej, zaś mniej niż 20% słucha muzyki ludowej²¹.

W dyskusji na plenum miejskiego komitetu partii, obradującym w czerwcu 1987 roku, głos zabrał dyrektor Zakładu Włókien Chemicznych A. Siemionow, który powtórzył tezę o wychowaniu młodzieży jako podstawowym zadaniu zespołu. W tym celu na przedsiębiorstwie dla „poprawy warunków pracy i wypoczynku pracujących” otwarto kawiarnię młodzieżową, bibliotekę, salę kinową, „salę dla ćwiczeń gimnastyki rytmicznej”. Tymczasem przyznał, że główną formą spędzania wolnego czasu są dyskoteki, których organizacja jest łączona z przeprowadzeniem innych imprez, ponieważ „nasze zadanie polega na tym, by nauczyć ludzi w sposób ciekawy spędzać wolny czas”²².

Ta ulubiona forma rozrywki młodzieży nie dawała spokoju władzy. W tym miejscu warto przytoczyć kilka opinii partyjnych i komsomolskich działaczy, pozwalających wczuć się w klimat ideologiczny i świat przekonań białoruskiej nomenklatury, niewychodzących poza ramy teoretycznych założeń państwowej polityki kulturalnej. Z analizy wystąpień funkcjonariuszy różnych szczebli można wnioskować, że dyskoteki nie wywierają żadnego wpływu na upodobania estetyczne młodzieży, a mają być nie tylko rozrywką, lecz pobudzać do myślenia²³.

W 1985 roku w celu „doskonalenia ideowo-artystycznego poziomu pracy dyskotek” podjęto decyzję o ich przeglądzie²⁴. Podobne informacje zostały

²¹ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 112–113.

²² Ibidem, арк. 124.

²³ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 65, спр. 4 *Протоколы пленумов гродненского горкома КПБ 1988*, арк. 27, 29; ф. 21, воп. 19, спр. 1, арк. 16, 18.

²⁴ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 16, спр. 13 *Протоколы №№ 13–14 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ и материалы к ним 1985*, арк. 13.

zawarte w protokole posiedzenia biura komitetu miejskiego Komsomołu z 1987 roku. Ów zabieg miał służyć efektywnemu spożytkowaniu wolnego czasu oraz „pogłębieniu roli dyskotek w wychowaniu komunistycznym”²⁵. Ze względu na wyrывkową kontrolę repertuaru „zespołów wokalnie-instrumentalnych”, w tym grających w lokalach, a także dyskotek i studiów nagrań, sekretarz Cygankowa w trakcie wspomnianego czerwcowego plenum z 1987 roku zgłosiła pomysł powołania rady artystycznej, która funkcjonowałaby przy Dziale Kultury Grodzieńskiego Komitetu Wykonawczego²⁶.

Reasumując, w schyłkowym okresie ZSRR władze miejskie w Grodnie dążyły do kontroli dyskotek wymykających się instytucjonalnym ramom państwowej polityki kulturalnej.

W grudniu 1986 roku władze podjęły decyzję o powołaniu Centrum Młodzieżowego, które miało funkcjonować przy komitecie miejskim Komsomołu²⁷. Jego zadaniem było udzielenie wsparcia młodzieżówce partyjnej w prowadzeniu masowej pracy kulturalnej, a dokładniej „organizacja czasu wolnego młodzieży” oraz twórcze zaangażowanie mas²⁸. Jak wynika ze sprawozdania sporządzonego w 1989 roku przez sekretarza Komsomołu miejskiego Władimira Pataletę:

Jeśli w latach 1986-1987 odbywał się proces usamodzielniania się Centrum i nie miał on praktycznie nic do zaoferowania młodzieży miasta oprócz festiwalu „Rock-Krok” oraz sekcji mimów i klaunów, to dziś nie bez racji możemy mówić, że MC stabilna struktura z dobrymi początkami w zakresie organizacji imprez rozrywkowych oraz z niezłą bazą materialno-techniczną dla rozwoju działalności produkcyjnej²⁹.

Mimo że jednym z głównych obszarów działań Centrum była organizacja festiwalu muzyki popularnej³⁰, spotkała się ona z krytyką pierwszego

²⁵ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 18, спр. 3, арк. 25.

²⁶ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 115.

²⁷ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 18, спр. 3 *Протоколы №№ 4–5 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ 25 марта – 20 мая 1987*, арк. 9.

²⁸ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 1, арк. 19; ф. 21, воп. 20, спр. 6 *Справка, информации о выполнении постановления бюро гродненского горкома ЛКСМБ от 19 февраля – 27 декабря 1989*, арк. 11.

²⁹ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 20, спр. 6, арк. 13.

³⁰ Warto jednak zauważyć, że pierwsza trzydniowa impreza podobnego rodzaju, czyli Rock Forum, odbyła się w 1986 roku. 11–13 marca 1988 roku w Domu Oficerów zorganizowano

sekretarza miejskiego komitetu Komsomołu Siergieja Pacewicza, który w 1987 roku nie bez żalu usiłował uzmysłowić członkom plenum partii: „Na przykład nikt nie chciał uczestniczyć w festiwalu rockowym, który zorganizował komitet miejski Komsomołu [...] obserwujemy te festiwale rockowe od ponad roku stale na klatkach schodowych”³¹. Ze stycznia 1988 roku pochodzą dane o planach założenia klubu filatelistów, pracowni mody młodzieżowej oraz studium nagrań³². Źródła notują fakt organizacji przez Centrum Młodzieżowe Konkursu Miss Piękności w 1988 roku. Jednak, jak wspomniał jego pomysłodawca i organizator Igor Legowicz, po raz pierwszy konkurs piękności odbył się w Grodnie w 1987 roku³³. Centrum działało na rozrachunku gospodarczym, wykonując zlecenia w sektorze budowlanym oraz sferze usług, organizowało programy rozrywkowe, dyskoteki i koncerty dobroczynne³⁴.

Jak świadczą materiały archiwalne w 1987 roku, władze zamierzały powołać młodzieżowy „klub polityczny”, którego działalność miała koncentrować się na dyskusjach, dysputach, „grach symulacyjnych” oraz „bojach politycznych”³⁵, co niewątpliwie wynikało z aktywizacji społecznej oraz polityzacji struktur nieformalnych³⁶.

festiwal „Rock-Krok”; ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 3 *Протоколы №№ 15–17 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ 1988*, арк. 39; *Послушаем, оценим. Сами!*, „Гродненский университет” 1988, № 8 (73), s. 4; Ю. Будько, *Белоруссия: рок-музыка*, [w:] *Рок-музыка в СССР. Опыт популярной энциклопедии*, сост. А. Троицкий, Москва 1990, s. 59; Т. Моголянец, *Sex, drugs & rock-n-roll. Юрий Григер о музыкальной жизни Гродно в СССР*, <https://grodno.in/news/27588> [dostęp: 3.01.2023].

³¹ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 142.

³² ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 1, арк. 19.

³³ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 20, спр. 6, арк. 13; *Бизнес-ланч: Игорь Легович, проект Мисс Гродно*, <https://grodno.in/news/4422> [dostęp: 12.01.2023]; „*Мисс Гродно-2017*” выберут на шоу к юбилею первого конкурса красоты, <https://www.belta.by/regions/view/miss-grodno-2017-vyberut-na-shou-k-jubileju-pervogo-konkursa-krasoty-248106-2017> [dostęp: 12.01.2023]; *На „Мисс Гродно” ценные призы выиграют даже зрители. Организаторы приоткрыли тайны конкурса красоты*, <https://vgr.by/2015/05/13/na-miss-grodno-tsennye-prizy-vyigrayut-dazhe-zriteli-organizatory-priotkryli-tajny-konkursa-krasoty> [dostęp: 11.01.2023].

³⁴ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 65, спр. 4, арк. 12–14; ф. 21, воп. 20, спр. 2 *Протоколы №№ 28–30 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ 1989*, арк. 16; ф. 21, воп. 21, спр. 1 *Протокол XXVIII городской комсомольской конференции 12 января 1990*, арк. 63.

³⁵ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 98.

³⁶ П. Мажэйка, *Незалежніцкія памкненні беларускай моладзі ў сярэдзіне 1980-х гадоў*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2003, t. 19, s. 196–211.

Z ówczesnych relacji widać, że problem wolnego czasu i wypoczynku próbowano rozwiązać poprzez „kawiarnie młodzieżowe” organizowane w dużych zakładach pracy, np. w Zakładzie Włókien Chemicznych. W kawiarni hotelu robotniczego Zakładu Wałów Kardana oraz fabryki odzieży funkcjonowały salony wideo, nazywane jeszcze „salonami muzycznymi”. Jednak najpopularniejszym miejscem odpoczynku w Grodnie była kawiarnia „Romantyka”, znana ze swoich dyskotek oraz wideoteki³⁷.

Jak wiadomo, cechą ustroju totalitarnego było wymuszanie masowego uczestnictwa obywateli w życiu społecznym. W lutym 1986 roku na XXVII zjeździe partii pierwszy sekretarz Komitetu Centralnego Wszechnizwiazkowej Młodzieżówki Wiktor Miszyn konstataował, że Komsomoł nie jest w stanie kontrolować strefy wolnego czasu młodzieży, uważanej – jak można wnioskować z jego przemówienia – za narzędzie wychowawczo-ideologiczne, kształtujące „wysoką wrażliwość estetyczną, radziecki patriotyzm”. Nie powinno więc dziwić, że z mównicy partyjnej padło ogólnikowe zapewnienie, iż komitety Komsomołu przejmują kontrolę nad tzw. nieformalnymi stowarzyszeniami młodzieżowymi. Jak wyglądała recepta na rozwiązanie problemu? Zdaniem Miszyna:

Życia duchowego młodzieży nie sposób wyobrazić sobie bez dobrej pieśni, nowoczesnych tańców, masowych świąt i obrzędów. Wychodząc z tego założenia, dążymy do tego, aby święta i festiwale folklorystyczne stały się tradycją, by orkiestry instrumentów dętych i ludowych odradzały się w szkołach, zawodówkach, zaś na każdym osiedlu były tworzone tematyczne stowarzyszenia dla nastolatków oraz młodzieży [...] ³⁸.

W okresie pieriestrojki władze lokalne nadal stawiały na masowy udział młodzieży w odgórnie narzucanych praktykach kulturalnych, czego dowodzą takie zbitki językowe, jak „imprezy masowe i kulturalne” (*культурно-массовые мероприятия*), „praca masowa i kulturalna” (*культурно-массовая работа*)³⁹. Wypadałoby także przypomnieć, że w komitecie miejskim Komsomołu funkcjonował dział propagandy oraz pracy masowej i kulturalnej.

³⁷ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 18, спр. 4 *Протоколы №№ 7–9 заседаний бюро Гродненского горкома ЛКСМБ 27 мая – 23 июля 1987*, арк. 16–17.

³⁸ *XXVII съезд Коммунистической партии...*, op. cit., т. 1, s. 377.

³⁹ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 18, спр. 1, арк. 20; ф. 21, воп. 18, спр. 2, арк. 11; ф. 21, воп. 19, спр. 3, арк. 24.

Powszechnej partycypacji młodzieży w życiu kulturalnym miała dowodzić liczba 120 „stowarzyszeń amatorskich”, w których działalności uczestniczyło 5,5 tys. osób odnotowanych w 1987 roku⁴⁰. W kwietniu następnego roku w Grodnie działało już 140, a w grudniu już 150 (9000 członków) takich struktur o profilu muzycznym, sportowym, technicznym i historyczno-krajoznawczym⁴¹. Dla porównania, w 1985 roku było ich 85⁴².

Wątek umasowienia życia społecznego przewija się w ówczesnych wypowiedziach nomenklatury. W czerwcu 1988 roku sekretarz miejskiego komitetu Komsomołu Borys Koziełkow, referując kwestię przebudowy pracy lokalnych struktur młodzieżówki komunistycznej, kładł szczególny nacisk na zaangażowanie „każdego studenta do pracy w organizacjach społecznych”, szerzenie sieci organizacji amatorskich oraz poświęcanie większej uwagi samorządowi studenckiemu⁴³. W wystąpieniu sekretarza miejskiego komitetu Komsomołu Anatolija Podgornego ze stycznia 1990 roku przewija się pomysł dotyczący organizacji pracy masowej z nastolatkami i młodzieżą „w miejscu zamieszkania”, czyli w „młodzieżowych domach robotniczych” oraz dzielnicowych filiach miejskiego zakładu gospodarki komunalnej i mieszkaniowej⁴⁴.

2 czerwca 1988 roku relacjonując bieżącą sytuację, Borys Koziełkow zauważał:

należy podchodzić uważnie do różnych nieformalnych zrzeszeń i grup młodzieży [...] nastolatków, grup jeżdżących na motocyklach po ulicach naszego miasta (tak zwanych rockersów i fanów zespołu piłkarskiego „Chemik”, nadzwyczaj emocjonalnie „kibicujących” na trybunach stadionu⁴⁵.

Kontrolowanie aktywności młodzieży miało odbywać się poprzez wołanie struktur o profilu sportowym przez miejski komitet Komsomołu,

⁴⁰ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 112.

⁴¹ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 65, спр. 6 *Протоколы заседаний бюро Гродненского горкома КПБ апрель-июнь 1988*, арк. 2; спр. 8 *Протоколы заседаний бюро Гродненского горкома КПБ октябрь-декабрь 1988*, арк. 81; ф. 21, воп. 19, спр. 2 *Протоколы V–VI пленумов гродненского горкома ЛКСМБ 2 июня – 29 декабря 1988*, арк. 48.

⁴² Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (dalej: ДАГВ), ф. 484, воп. 2, спр. 540 *Протоколы Гродненский городской совет. Сессия 19 созыва 3–4 сессия 1985*, арк. 18.

⁴³ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 2, арк. 9.

⁴⁴ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 21, спр. 1, арк. 24.

⁴⁵ ДАГАГВ, ф. 21, воп. 19, спр. 2, арк. 1, 2, 13.

organizacje sportowe oraz Ochotnicze Towarzystwo Wspierania Armii, Lotnictwa i Marynarki Wojennej⁴⁶. Na odgórnie narzucane formy spędzania wolnego czasu wskazują materiały komisji ds. młodzieży grodzieńskiej rady miejskiej, która 25 września 1985 roku omawiała kwestię aktywizacji pracy organizacji społecznych różnych przedsiębiorstw, w tym w fabryce radioodbiorników samochodowych Automagnitoła. Jeden z przemawiających stwierdził fakt „niewystracającego obciążenia klubów imprezami”, dlatego opowiadał się za koniecznością organizacji klubów tematycznych, klubu młodej rodziny, amatorskich zrzeseń, a także zaangażowania pracowników tego zakładu w pracę wieczorów tematycznych oraz kółek tanecznych i chórków. Odgórne zagospodarowanie wolnego czasu wynikało – jak było podkreślone w dokumencie – z dążenia do „wszechstronnego rozwoju jednostki”, stanowiącego obiekt „stałej opieki naszej partii”⁴⁷.

W materiałach komisji ds. kultury grodzieńskiego komitetu wykonawczego z 1987 roku zachował się krótki opis „pracy kulturalno-masowej” grodzieńskiej fabryki tytoniowej, sporządzony według schematu języka oficjalnego. W sprawozdaniu podkreślano, iż w celu pełniejszego zaspokojenia duchowych potrzeb młodzieży należy pochylić się nad problemem utworzenia w fabryce klubów tematycznych, organizacji wieczorów tematycznych, „wieczorów portretów”, „ustnych gazet” oraz dysput. Przy okazji z właściwym nowomowie formalizmem przekazano informację o funkcjonujących w przedsiębiorstwie kółkach amatorskiej twórczości artystycznej: żeńskim i męskim wokalnym, instrumentalnym, orkiestry dętej, kółku tanecznym oraz zespole wokalno-instrumentalnym⁴⁸.

O skuteczności powyższej polityki kulturalnej świadczą obserwacje kierownika Katedry Pedagogiki Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego oraz członka komitetu miejskiego partii Wiktora Tarantieja poczynione w czerwcu 1987 roku. Jako wieloletni badacz problemów młodzieży podkreślił, że nie sposób „wyjaśnić ciągot młodych ludzi do nowoczesnej mody, muzyki, nieformalnych stowarzyszeń”. Był przekonany o konieczności badań nad zachowaniem młodzieży w celu wywierania aktywnego wpływu „na proces kształtowania się systemu wartości”. Zgłosił tym samym

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 555 *Документы о работе постоянной комиссии по делам молодежи июль 1985–май 1987*, арк. 12, 16.

⁴⁸ ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 551 *Документы о работе постоянной комиссии по культуре 1985–1987*, арк. 77–78.

pomysł „podwyższenia kwalifikacji kadry ideologicznej w dziedzinie pedagogiki i psychologii” poprzez szkolenie „organizatorów pracy z młodzieżą”, powołanie komsomolskich klubów dyskusyjnych oraz założenie lokalnego periodyku dla młodzieży⁴⁹.

Za równie wymowne uznać należy wystąpienie pierwszego sekretarza miejskiego komitetu Komsomołu Siergieja Pacewicza na letnim partyjnym gremium w Grodnie w 1987 roku. Pacewicz trafił w sedno problemu. Popularność nieformalnych grup – jego zdaniem – była spowodowana brakiem strategii zagospodarowania wolnego czasu młodzieży oraz przestarzałą ofertą kulturalną (kółka, kluby, tańce, kino), będącą spuścizną dawnych czasów, która „przysłała do nas z lat trzydziestych”. Podsumowując swoje obserwacje, dodał, że formy pracy kulturalnej nie nadążają za zmieniającą się młodzieżą⁵⁰.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX wieku nadal ważną rolę w życiu kulturalnym miasta odgrywały radzieckie rytuały świąteczne. W Grodnie w okresie pieriestrojki, tak samo jak w latach tzw. застою, hucznie obchodzono święto 1 maja, zaś 7 listopada świętowano rocznicę rewolucji październikowej. Nieodłącznym elementem tych świąt były manifestacje.

W 1985 roku w Moskwie uroczystości obchodzono czterdziestolecie „zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej”. Ze sprawozdania miejskiej komisji ds. komunalnej gospodarki Grodna można wnioskować, że grodzieńskie władze, przygotowując się do odchodów, zaplanowały uporządkowanie przestrzeni miejskiej, m.in. remont nawierzchni ulic, w tym ul. Zwycięstwa, „miejsc masowych pochówków poległych żołnierzy, partyzantów i cywilów”, rekonstrukcję pomnika w miejskim parku⁵¹. Prace porządkowe objęły jedynie te miejsca, których nazwy upamiętniały żołnierzy, oficerów i partyzantów poległych podczas wojny⁵².

W materiałach Archiwum Państwowego Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego, potocznie nazywanego partyjnym, zachowały się wzmianki o obchodzeniu w 1985 roku święta pożegnania zimy⁵³.

⁴⁹ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 63, спр. 1, арк. 130.

⁵⁰ Ibidem, арк. 142–144.

⁵¹ ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 540, арк. 63.

⁵² ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 548 *Документы о работе постоянной комиссии по коммунальному хозяйству и благоустройству 1985–1987*, арк. 15.

⁵³ *Путеводитель по фондам государственного архива общественных объединений Гродненской области (1918–1920, 1939–1941, 1943, 1944–2002)*, Гродно 2007, s. 52; ДАГВ, ф. 484, оп. 2, д. 540, арк. 18.

Wspomniane święto, odwołujące się do cyklu obrzędowego Maslenicy, było popularyzowane w miastach w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Nie ulega wątpliwości, że próba tworzenia nowego miejskiego święta była skutkiem zachodzących zmian gospodarczych, uprzemysłowienia oraz urbanizacji, z czym wiązała się migracja ludności ze wsi do miast. Jak można sądzić, w pewnym stopniu mamy do czynienia z tradycją wymyśloną⁵⁴, ponieważ święto pożegnania zimy *de facto* nawiązywało do ludowego święta równonocy wiosennej, pożegnania zimy i powitania wiosny, więc było związane z kalendarzem agrarnym. Władze radzieckie dążyły do ukształtowania nowej tradycji na podłożu kultury zastanej poprzez przetworzenie tradycji ludowej.

Ze zrozumiałych względów urzędnicy miejscy zdawali jedynie krótkie, pobieżne relacje z organizacji imprezy, dlatego w celu rekonstrukcji tego święta należy sięgnąć po badania terenowe, wspomnienia lub analizę ówczesnej prasy.

Inny przykład tradycji wynalezionej może stanowić święto miasta. Jak podaje się w materiałach plenów miejskiego komitetu partii z 1986 roku w Grodnie organizowano „dni urodzin” miasta na wzór podobnych festynów przeprowadzonych w Mińsku, Leningradzie i Nowogrodzie⁵⁵. Analiza raportu świadczy o tym, że władze planowały organizację świąt dzielnic i ulic⁵⁶. W 1987 roku miejska komisja ds. kultury rekomendowała praktykowanie organizacji świąt dzielnic, ulic, pieśni, imprez sportowych w celu aktywnego wdrożenia w życie „sowieckich obrzędów, tradycji i świąt bez alkoholu”⁵⁷.

Przedstawione rozważania należy potraktować jako rekonesans badawczy oraz próbę nakreślenia ewentualnych obszarów przyszłych badań. Jak można sądzić, w okresie pieriestrojki władze traktowały kulturę i formy spędzenia wolnego czasu jako swoiste narzędzie wychowawcze, co wiązało się ze strategią rozwoju instytucjonalnej kultury, polegającą na budowaniu ogólnoradzieckiej tożsamości oraz wychowaniu nowego człowieka.

Wstępne zapoznanie się z grodzieńską dokumentacją proveniencji urzędowej z drugiej połowy lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku wskazuje

⁵⁴ В. Балявіна, А. Гурко, Т. Кухаронак, Л. Ракава, *Святы, [w:] Беларусы. Грамадскія традыцыі*, т. 6, рэд. В. Балявіна, М. Піліпенка, І. Чаквін, Мінск 2002, s. 468; *Традыцыя выналежана*, red. Е. Hobswawn, Т. Ranger, przeł. F. Godyń, М. Godyń, Kraków 2008, s. 13.

⁵⁵ ДАГАГВ, ф. 2, воп. 61, спр. 1 *Протоколы засяданій пленума горкома КПБ II–III 1986*, арк. 124–125.

⁵⁶ ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 540, арк. 18.

⁵⁷ ДАГВ, ф. 484, воп. 2, спр. 551, арк. 61.

na skomplikowane relacje społeczne w Grodnie, dążenie władz do ingerencji w życie kulturalne mieszkańców miasta, rozbieżne podejścia do praktyk kształtowania przestrzeni wolnego czasu uwarunkowane zetknięciem odmiennych systemów wartości, a także poszukiwaniem kompromisowych form praktyk kulturowych, w tym sposobu na pogodzenie młodzieżowej subkultury muzycznej z obowiązującą ideologią⁵⁸.

Po zagłębieniu się w treść materiałów plenów, postanowień, sprawozdań komitetów Komsomołu grodzieńskich organów państwowych z drugiej połowy lat osiemdziesiątych XX wieku nasuwa się spostrzeżenie, że władze nie nadały za dynamicznie zmieniającym się światem. Nie były one świadome mechanizmów rządzących kulturą masową, brakowało im świeżych pomysłów i animatorów. Te wnioski stanowią potwierdzenie tezy o erozji radzieckiego projektu ideologicznego.

References

Archival sources

Dżarżaŭny arhiŭ gramadskich ab`âdnannâŭ Grodenskaj voblasti:

- f. 1, vop. 1, spr. 1710 *Dokumenty po organizacionno-partijnoj, ideologiĭeskoj rabote 1988.*
- f. 2, vop. 61, spr. 1 *Protokoly zasedanij plenuma gorkoma KPB II–III 1986.*
- f. 2, vop. 63, spr. 1 *Protokoly VI–VII plenuma grodenskogo gorkoma KPB 30 marta – 25 iŭnâ 1987.*
- f. 2, vop. 65, spr. 4 *Protokoly plenumov grodenskogo gorkoma KPB 1988.*
- f. 2, vop. 65, spr. 5 *Protokol zasedanij bŭro Grodenskogo gorkoma KPB 27 âнварâ – 17 marta 1988.*
- f. 2, vop. 65, spr. 6 *Protokoly zasedanij bŭro Grodenskogo gorkoma KPB aprel' – iŭn' 1988.*
- f. 2, vop. 65, spr. 8 *Protokoly zasedanij bŭro Grodenskogo gorkoma KPB oktâbr' – dekabr' 1988.*
- f. 21, vop. 16, spr. 13 *Protokoly №№ 13–14 zasedanij bŭro Grodenskogo gorkoma LKSMB i materialy k nim 1985.*

⁵⁸ Nie ulega wątpliwości, że temat nonkonformistycznej postawy lub subkultur młodzieżowych Grodna zasługuje na oddzielną uwagę; J. Gordziejew, *Uwagi na temat subkultur młodzieżowych w Grodnie w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XX w.*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2020, t. 55, z. 2, s. 209–226.

- f. 21, vop. 18, spr. 1 *Protokoly II–III plenumov grodnenskogo gorkoma LKSMB 12 marta – 17 sentâbrâ 1987.*
- f. 21, vop. 18, spr. 2 *Protokoly №№ 2–3 zasedanij büro Grodnenskogo gorkoma LKSMB i materialy k protokolu № 3 1987.*
- f. 21, vop. 18, spr. 3 *Protokoly №№ 4–5 zasedanij büro Grodnenskogo gorkoma LKSMB 25 marta – 20 maâ 1987.*
- f. 21, vop. 18, spr. 4 *Protokoly №№ 7–9 zasedanij büro Grodnenskogo gorkoma LKSMB 27 maâ – 23 iülâ 1987.*
- f. 21, vop. 18, spr. 7 *Spravki, informacii o vypolnenii postanovlenij büro gorkoma LKSMB 21 marta 1986 – 22 oktâbrâ 1987.*
- f. 21, vop. 18, spr. 8 *Protokoly zasedanij soveta i plenuma gorodskoj pionerskoj organizacii 8 âнварâ – 1 dekabrá 1987.*
- f. 21, vop. 19, spr. 1 *Protokoly IV plenuma grodnenskogo gorkoma LKSMB 12 01 1988.*
- f. 21, vop. 19, spr. 2 *Protokoly V–VI plenumov grodnenskogo gorkoma LKSMB 2 iünâ – 29 dekabrá 1988.*
- f. 21, vop. 19, spr. 3 *Protokoly №№ 15–17 zasedanij büro Grodnenskogo gorkoma LKSMB 1988.*
- f. 21, vop. 20, spr. 1 *Protokoly VII–VIII plenumov gorkoma LKSMB 23 maâ – 25 sentâbrâ 1989.*
- f. 21, vop. 20, spr. 2 *Protokoly №№ 28–30 zasedanij büro Grodnenskogo gorkoma LKSMB 1989.*
- f. 21, vop. 20, spr. 6 *Spravka, informacii o vypolnenii postanovleniâ büro grodnenskogo gorkoma LKSMB ot 19 fevralâ – 27 dekabrá 1989.*
- f. 21, vop. 21, spr. 1 *Protokol XXVIII gorodskoj komsomol'skoj konferencyi 12 âнварâ 1990.*

Dzâržaŭny arhiŭ Grodenskaj voblasti:

- f. 484, vop. 2, spr. 540 *Protokoly Grodnenskij gorodskoj sovet. Sessia 19 sozyva 3–4 sessia 1985.*
- f. 484, vop. 2, spr. 548 *Dokumenty o rabote postoânnoj komisii po komunal'nomu hozâjstvu i blagoustrojstvu 1985–1987.*
- f. 484, vop. 2, spr. 551 *Dokumenty o rabote postoânnoj komisii po kul'ture 1985–1987.*
- f. 484, vop. 2, spr. 555 *Dokumenty o rabote postoânnoj komisii po delam molodeži iül' 1985 – maj 1987.*

Literature

- Balâvina V., Gurko A., Kuharonak T., Rakava L., *Svâty, [w:] Belarusy. Gramadskiâ tradycyi*, t. 6, rëd. V. Balâvina, M. Pilipenka, Ī. Čakvîn, Minsk 2002, s. 300–602.
- Biznes-lanč: Igor' Legovič, proekt Miss Grodno*, <https://grodno.in/news/4422> [dostęp: 12.01.2023].

- Bud'ko Ū., *Belorussia: rok-muzyka*, [w:] *Rok-muzyka v SSSR. Opyt popul'arnoj ěnciklopedii*, sost. A. Troickij, Moskva 1990, s. 57–59.
- Gordziejew J., *Uwagi na temat subkultur młodzięzowych w Grodnie w latach szesćdziesiątych–osięmdziesiątych XX w.*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2020, t. 55, z. 2, s. 209–226.
- Mažęjka P., *Nezaležničkiä pamknenni belaruskaj moladzi ũ sārędzine 1980-h gadoŭ*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*” 2003, t. 19, s. 196–211.
- „*Miss Grodno-2017*” *vyberut na šou k ũbileŭ pervogo konkursa krasoty*, <https://www.belta.by/rgions/view/miss-grodno-2017-vyberut-na-shou-k-jubileju-pervogo-konkur-sa-krasoty-248106-2017> [dostęp: 12.01.2023].
- Motolānec T., *Sex, drugs & rock-n-roll. Ūrij Griger o muzykal'noj žizni Grodno v SSSR*, <https://grodno.in/news/27588> [dostęp: 3.01.2023].
- Na „*Miss Grodno*” *cennye prizy vyigraŭt daže zriteli. Organizatory priotkryli tajny konkursa krasoty*, <https://vgr.by/2015/05/13/na-miss-grodno-tsennye-prizy-vyigrayut-da-zhe-zriteli-organizatory-priotkryli-tajny-konkur-sa-krasoty> [dostęp: 11.01.2023].
- Političeskij doklad Central'nogo Komiteta KPSS XXVII s"ezdu Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. Doklad general'nogo sekretarā CK KPSS tovariša Gorbačëva M. S.*, [w:] *XXVII s"ezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. 25 feveralā – 6 marta 1986 goda. Stenografičeskij otčët*, t. 1, Moskva 1986, s. 23–122.
- Poslušaem, ocenim. Sami!* „*Grodnenskij universitet*” 1988, № 8 (73), s. 4.
- Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. Novaä redakciä*, [w:] *XXVII s"ezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. 25 feveralā – 6 marta 1986 goda. Stenografičeskij otčët*, t. 1, Moskva 1986, s. 554–623.
- Putevoditel' po fondam gosudarstvennogo arhiva obšestvennyh ob"edinenij Grodnenskoj oblasti (1918–1920, 1939–1941, 1943, 1944–2002)*, Grodno 2007.
- Rezolüciä XXVII s"ezda Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza po Političeskomu dokladu Central'nogo Komiteta KPSS*, [w:] *XXVII s"ezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. 25 feveralā - 6 marta 1986 goda. Stenografičeskij otčët*, t. 1, Moskva 1986, s. 530–533.
- Tradycja vynaleziona*, red. E. Hobswawn, T. Ranger, przeł. F. Godyń, M. Godyń, Kraków 2008.
- XXVII s"ezd Kommunističeskoj partii Sovetskogo Soŭza. 25 feveralā – 6 marta 1986 goda. Stenografičeskij otčët*, t. 1, Moskva 1986.